

नेपाली नाटकमा आध्यात्मिक तथा ऐतिहासिक भौतिकवाद

डा. अशोक थापा

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा आधुनिक नेपाली नाटकको सर्वेक्षण गरी त्यस कालखण्डका नाटकमा अन्तर्भूत आध्यात्मिक र ऐतिहासिक भौतिकवादी विचारधाराको प्रयोग केकसरी भएको छ भनी चर्चा गरिएको छ। गुणात्मक विधि अवलम्बन गरी तयार पारिएको यस अध्ययनमा पुस्तकालयबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। विचारधारा व्यापक अवधारणा भएकाले यहाँ परस्पर विपरीत अध्यात्म र ऐतिहासिक भौतिकवादी दुई विचारधारालाई मात्र विवेचना गरिएको छ। आधुनिक नेपाली नाटकको सर्वेक्षणपश्चात् प्राप्त नाट्यकृतिको व्याख्या गरिएको यस लेखमा विवरणात्मक र विश्लेषणात्मक दुवै पद्धतिको अनुसरण गरिएको छ। यहाँ आध्यात्मिक र भौतिक विचारको प्रयोग भएका नाटकका मूलपाठलाई अध्ययनको प्राथमिक स्रोत र त्यस प्रकृतिका नाटकका विषयमा अतीतमा भएका अनुसन्धानलाई द्वितीयक स्रोत मानिएको छ। नेपाली नाटकमा वैचारिकता पर्गेल्न पेट्रिक मेनार्ड (सन् २००९) को ग्रन्थ रङ्गमञ्च र दर्शनसम्बन्धी अवधारणाबाट नाट्यदर्शन, पूर्वीय जगतका वेद, पुराण तथा उपनिषद्बाट आध्यात्मिकता साथै कार्ल मार्क्स र एङ्गेल्सको द जर्मन आइडियोलजी (सन् २००४) बाट ऐतिहासिक भौतिकवादको सिद्धान्तलाई प्रयोग गरिएको छ। विचार, विचारधारा र साहित्यिक विचारधारालाई परिभाषित गरिएको प्रस्तुत लेखमा आधुनिक नेपाली नाटकमा आध्यात्मिक र ऐतिहासिक भौतिकवादी विचारधाराको उपस्थिति सबल रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : अधिसंरचना, अध्यात्मवाद, उदात्तता, मोक्ष, वर्गसङ्घर्ष।

१. विषयपरिचय

नेपाली नाटकको इतिहासमा बालकृष्ण समको *मुटुको व्यथा* (१९८६) को प्रकाशनपछि आधुनिकता भित्रिएको मानिन्छ। आधुनिक नेपाली नाटकमा समयसापेक्ष रूपमा विचारमा पृथक्ता आएको देखिन्छ र यसक्रममा आध्यात्मिक र भौतिक विचारधाराको प्रयोग अधिक देखिन्छ। यस लेखको उद्देश्य पनि आधुनिक नेपाली नाटकमा आध्यात्मिक र ऐतिहासिक भौतिकवादी विचारधाराको प्रवेश केकसरी भएको छ भनेर खोजी गर्नु रहेको छ। आध्यात्मिक विचारधाराले आत्मिक पक्षलाई जोडिदिन्छ र अध्यात्ममा मानवजीवनको अर्थ र सत्यको खोजीको प्रयास गरिन्छ। ऐतिहासिक भौतिकवादी विचारमा समाजपरिवर्तन,

वर्गसङ्घर्ष र सामाजिक संरचनाको अध्ययन गरिन्छ। नेपाली नाटकमा आध्यात्मिक र ऐतिहासिक भौतिकवादी विचारको अभ्यास केकसरी भएको छ भनी यस लेखमा विश्लेषण गरिएको छ। समयक्रममा एउटा विचार र अर्को विचारका बिचमा द्वन्द्वको स्थिति पनि देखिन्छ। फलतः परस्पर विपरीत चिन्तनबिचको द्वन्द्वको विषय पनि आधुनिक नेपाली नाटकको वैचारिकता हो। समाज अशिक्षित हुँदा नाटकको विषय आध्यात्मिक प्रकृतिको देखिन्छ भने समाजविकासले फडुको मार्दा नाटकको वैचारिकी त्यसैअनुरूप भौतिक बन्दै गएको देखिन्छ। आधुनिकताको विकाससँगै नेपाली नाटकमा ऐतिहासिक भौतिकवादी विचारको अभ्यास भएको देखिन्छ। नेपाली

नाटकको इतिहासमा पूर्वाधुनिक साहित्यमा मौलिकता नभेटिने भएकाले तिनमा वैचारिकता खासै देखिँदैन । आध्यात्मिक चिन्तन पूर्व र पश्चिम दुवै क्षेत्रमा प्रचलित भए पनि पूर्वीय अध्यात्मवादको मात्र अध्ययन गरिनु यस लेखको अर्को सीमा हो । भौतिकवाद व्यापक क्षेत्र समेट्ने अवधारणा हो र यहाँ मार्क्सवादी ऐतिहासिक भौतिकवादी चिन्तनको मात्र विवेचना गरिएको छ । आधुनिक नेपाली नाटकले पार गरेको आध्यात्मिक र ऐतिहासिक भौतिकवादी वैचारिक फड्को एक अनुसन्धेय विषय हो ।

२. अध्ययनविधि

प्रस्तुत लेखमा पुस्तकालयकार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । नेपाली नाटकको इतिहासमा वैचारिक मोड दिनसक्ने नाट्यकृति प्रस्तुत अनुसन्धानको आधारभूत स्रोत हुन् । विगतमा गरिएका नाट्यसमीक्षा, शोधकार्य र अनुसन्धान प्रतिवेदन यस अध्ययनका सन्दर्भ सामग्री हुन् । नेपाली नाटकको इतिहासका क्रममा वैचारिकता खोज्ने सन्दर्भमा यहाँ ऐतिहासिक शोधविधिको पनि प्रयोग गरिएको छ । नाट्यपाठको विवेचना गरी निष्कर्ष निकालिएको प्रस्तुत लेखमा गुणात्मक अध्ययनविधिको प्रयोग गरिएको छ । नाटकको व्याख्या गर्ने सन्दर्भमा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक दुवै विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

३. आध्यात्मिक तथा ऐतिहासिक भौतिकवादको सैद्धान्तिक आधार

नाटकमा पात्रको मनोदशाका सहायताले विचारसम्प्रेषण गरिएको हुन्छ । यसमा विचारलाई संवाद, क्रियाकलाप र अभिनयमार्फत अप्रत्यक्ष रूपमा व्यक्त गरिन्छ । यसबाहेक नाटकीय विचारलाई शारीरिक हाउभाउबाट पनि व्यक्त गर्न सकिन्छ । नाटकमा विचारले चरित्रविकास गर्न र कथानकलाई अगाडि बढाउन महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । समयक्रमसँगै नाटकले विचारधाराको परिवर्तनशील यात्रा गर्दछ (ब्लेम, सन् २००८, पृ. ६५) । वैचारिकता गतिशील विषय भएकाले

नाटकको ऐतिहासिक अनुरेखाङ्कनलाई मूल्याङ्कन गरी वैचारिकताको निरूपण गर्न सकिन्छ ।

नाट्यशास्त्रीहरूले नाटकलाई समूहकार्य मानेका छन् । उनीहरूले समूहिकताका साथै विचारलाई समग्रतामा बुझ्नुपर्छ भन्ने धारणा राखेका छन् । नाटकमा कथानक, पात्र र रङ्गप्रस्तुतिको संयोजनबाट वैचारिकता निर्माण गरिन्छ । नाटकमा विचारको सापेक्षतामा रङ्गसज्जाको विन्यास पनि गरिन्छ (ब्लिकर, सन् २०१९, पृ. ४०) । नाटकमा कथानक, प्रदर्शन र विचारको संयोजनले बहुआयामिक नाटकीय अनुभव सिर्जना हुन्छ । अग्रगतिमा क्रियाशील हुनु समाजविकासको विशेषता हो । फलतः समयक्रमसँगै समाजमा अग्रगामी र प्रगतिशील नाटकहरूको जन्म हुन्छ । नाटकमा नाटकीय विचार र दार्शनिक अवधारणाहरू अभिव्यक्त हुन्छन् । रङ्गदर्शनका सहायताले नाटकीय अन्वेषणका लागि वैचारिक गहिराइ निर्माण गरिन्छ (मेनार्ड, सन् २००९, पृ. ५६) । रङ्गमञ्च र दर्शनबिचको अन्तर्घुलनले विचारबोधलाई सार्थक बनाउँछ । विचारधाराको मूल कारक राजनीतिक हुनेगर्छ । राजनीतिले समाजका अधिकांश आयामलाई प्रभावित पारेको हुन्छ । समाजको संरचना वर्गीय हुनेभएकाले ऐतिहासिक भौतिकवादी विचारका नाटक अस्तित्वमा देखिन्छन् । विचारधारा सामाजिक जीवनमूल्य, त्यसका बिम्ब र सङ्केतहरूको उत्पादन गर्ने प्रक्रिया हो । विचारधारा सामाजिक प्रणाली र व्यवहारसँग पनि जोडिन्छ भने मनोविज्ञानसँग पनि सम्बन्धित हुन्छ (ढकाल, २०७७, पृ. ३५) । समाजमा वर्णव्यवस्था र जातव्यवस्थाका कारण जनजातीय वा दलितचेतनाका नाटकहरू लेखिएका हुन्छन् । विचारधाराका माध्यमबाट मानवअनुभवलाई अध्ययन गर्न सहज हुन्छ ।

जीवन र जगत्लाई हेर्ने दृष्टि संस्कारित भएपछि त्यसले विचारको रूप ग्रहण गर्दछ । त्यस विचार लामो समयसम्म आभ्यासमा आएपछि त्यो वैचारिकताका रूपमा स्थापित हुन्छ (अधिकारी, २०८०, पृ. २१८) । साहित्यका विविध विधालाई नियालेर त्यसभित्रका आन्तरिक पक्ष र

युगसन्दर्भका बाहिरी पक्षको अवलोकन गरी साहित्यमा विचारधारालाई खुट्याउन सकिन्छ । प्रस्तुत अध्ययन उपर्युक्त सैद्धान्तिक पक्षका साथै केही अवधारणात्मक पनि रहेको छ ।

समाजमा रहेको चिन्तनबाट विकास भएको धारणा विचारधारा हो । विचारधारालाई सामाजिक विश्वास र त्यसको अभ्यासको प्रतिबिम्बका रूपमा हेर्न सकिन्छ । समाजको परिवर्तित मार्गलाई बुझ्न विचारधारालाई बुझनुपर्छ । सामाजिक व्यवहार, सामाजिकीकरण र मूल्यमान्यताका आधारमा समाजमा विविध चिन्तनको जन्म हुन्छ । ती चिन्तनहरू लामो अभ्यासमा आएपछि एउटा परम्परा बन्छ र त्यसलाई विचारधारा भनिन्छ । समाजसापेक्ष केही विचारधारा चाँडै हराउँछन् बने केही दीर्घकालसम्म रहन्छन् । विचारधारा भनेको कम्पासजस्तै हो जसले संसारप्रति व्यक्तिको बुझाइलाई मार्गदर्शन गर्छ ।

साहित्यिक विचारधाराले साहित्यलाई प्रभाव पार्दछ र यसले सामाजिक विश्वास, मूल्य र दृष्टिकोणको समूहलाई जनाउँछ । यसमा लेखक, पाठक र आलोचकले साहित्यिक विचारको परख गर्दछन् । साहित्यिक विचारधाराले साहित्यमा व्यक्त गरिएका विषयवस्तु, शैली र सन्देशको प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ । कहिलेकाहीं वैचारिक साहित्यले चुनौतीपूर्ण सामाजिक मान्यता र विश्वासहरूको निर्धारण गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका पनि निर्वाह गरेका हुन्छन् । सामाजिक क्रियाकलाप गतिशील छन् फलतः एउटा विचारधाराको प्रयोग भइसकेपछि त्यो स्थिर बन्दैन । सामाजिक व्यवहारजस्तै साहित्यिक विचारधारा पनि परिवर्तनशील हुन्छन् । समाजको संरचनाजस्तै साहित्यिक विचारधाराका मुख्य पक्षहरू पनि बहुआयामिक हुन्छन् । यहाँ विविध साहित्यिक विचारधारामध्ये आध्यात्मिक र ऐतिहासिक भौतिकवादी विचारधाराको विमर्शन गरिएको छ ।

३.१ आध्यात्मिकता

संसारभरिका नाटकको आरम्भिक अभ्यास आध्यात्मिक विचारबाट अभिप्रेरित देखिन्छ । अध्यात्म व्यापक अर्थ

बोध गराउने शब्द हो । यो आत्मा र आत्मानुभवसँग सम्बन्धित छ । शाब्दिक अर्थमा यसलाई आत्माको परीक्षा वा आत्मसंयम भनी परिभाषित गर्न सकिन्छ । आन्तरिक अनुभवबाट यसलाई प्राप्त गर्न सकिन्छ । अध्यात्मको मुख्य उद्देश्य सम्पूर्णता, आनन्द, शान्ति र समृद्धिको प्राप्ति हो (भट्ट, सन् १९७८, पृ. १९) । अध्यात्म बहुआयामिक हुन्छ यसको चर्चा धार्मिक, दार्शनिक र आध्यात्मिक सन्दर्भमा गर्न सकिन्छ । अध्यात्म जब मानवजीवनशैलीमा एकरूप भएर घटित हुन्छ यसले वादको रूप लिन्छ । अध्यात्मवाद मानवव्यवहारको बलियो दर्शन हो ।

धार्मिक सन्दर्भमा अध्यात्म र धर्मलाई एउटै नभएर अन्तर्सम्बन्धित अवधारणा मानिएको छ । धार्मिक दृष्टिमा अध्यात्मलाई आत्मा र परमात्माको सम्बन्धलाई बुझ्ने प्रयास हो भनी परिभाषित गरिएको छ । प्यार गर्गले आध्यात्मिक जीवनको विविध पक्षको व्याख्या गर्न सन्दर्भमा आत्माको स्वरूप, ध्यानको महत्त्व, सत्यमार्ग र आत्मसाक्षात्कारलाई आध्यात्मसँग जोडेर व्याख्या गरेका छन् (गर्ग, सन् २००८, पृ. १५) । धार्मिक सन्दर्भमा अध्यात्मलाई आत्माको अनुभव र मृत्युपछिको वास्तविकताको व्याख्यात्मक रूप भन्न सकिन्छ ।

दार्शनिक सन्दर्भमा अध्यात्मलाई दृष्टिसापेक्ष व्याख्या गरेको पाइन्छ र अन्तर्आत्माको स्वरूप, जीवनजगतको मूल तत्त्व र अनन्तताको अध्ययन गरिन्छ । स्वामी विवेकानन्दले अध्यात्मको दार्शनिक सन्दर्भको व्याख्या गर्दै यो आत्मा, आध्यात्मिक साधना र आत्मसाक्षात्कारको विषय रहेको जनाएका छन् (विवेकानन्द, सन् २०१३, पृ. ६) । आफूले आफैँलाई पहिचान गर्नु अध्यात्मको दार्शनिक पक्ष हो । आध्यात्मिक सन्दर्भमा यसलाई साधना र मनको शोधनको प्रक्रिया भनी व्याख्या गरेको पाइन्छ । अध्यात्मलाई आत्मविकास तथा उत्थानको माध्यम मानिन्छ । आदिशङ्कराचार्यले आत्माको स्वरूप तथा आत्माको साक्षात्कारका विषयमा चर्चा गरेका छन् । उनले अध्यात्मको सहायताबाट मानवचेतनको स्वरूपमा आत्मबोध गर्न सकिने निष्कर्ष निकालेका छन्

(आदिशङ्कराचार्य, १०७६, पृ. ९) । अध्यात्मले आफ्नो मनलाई चिनेर सत्कर्म गर्न सिकाउँछ ।

अध्यात्मवादका विषयमा ऋग्वेद, उपनिषद्, भगवद्गीता, साङ्ख्यकारिका, योगसूत्र आदि ग्रन्थमा विशद चर्चा गरिएको छ । वेदमा जीवात्मा र परमात्मा दुवैको चिन्तन पाइन्छ र जीवात्मा कर्मफलको भोक्ता हो भने परमात्मा भोगभन्दा पृथक् हो । वैदिक चिन्तनबाट विस्तार हुँदै आध्यात्मिक विचारधारा अन्य वाङ्मयमा प्रसार भएको हो (राधाकृष्णन्, २०१६, पृ. ११२) । उपनिषद्मा आत्माको स्वरूप, जीवनको उद्देश्य तथा मोक्षको लक्षणका विषयमा चर्चा गरिएको छ । पूर्वको प्राचीन ग्रन्थ उपनिषद्मा अध्यात्मवादको मूल तत्त्व भेटिने कुरा उल्लेख गरिएको छ । उपनिषद् पूर्वीय दर्शनको आध्यात्मिक विचारधाराको महत्त्वपूर्ण स्रोत पनि हो । यहाँ अध्यात्मवादका विषयमा विशद चर्चा पनि गरिएको छ । उपनिषद्मा आत्माको स्वरूप, कर्म तथा मोक्ष, ज्ञान तथा अद्वैत आदिको चर्चा गरिएको छ । उपनिषद्मा देह र आत्मालाई एउटै जिउभित्र निवास गर्ने दुई तत्त्व मानिएको छ (ईशादिनौ उपनिषद्, २०६०, पृ. २२९) । यहाँ अध्यात्मवादका सत्यको अनुभव, आत्मसाक्षात्कार, ध्यान तथा साधनाको महत्त्व दर्साइएको छ ।

भगवद्गीता पूर्वीय धर्म तथा दर्शनको महत्त्वपूर्ण र अध्यात्मवादको अर्को मूल स्रोत हो । यसमा आत्मसाक्षात्कार, आत्मसमर्पण तथा मोक्षका बारेमा चर्चा गर्दै भगवान् श्रीकृष्ण र अर्जुनको जीवनका विविध आयामसँग जोडिएर उपदेश दिने क्रममा आत्मज्ञान, कर्म तथा योग, संसार तथा वैराग्य, मोक्षआदिको चर्चा गरिएको छ (श्रीमद्भगवद्गीता, सन् १९९७, पृ. १७) । गीतामा मोक्षप्राप्तिका उपायको विषयमा पनि चर्चा गरिएको छ । साङ्ख्यकारिका साङ्ख्यदर्शनको महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ हो । यसमा जीवनको उद्देश्य, आत्माको स्वरूप तथा आत्मसाक्षात्कारबारेमा चर्चा गरिएको छ । अध्यात्मवादका प्रकृति र पुरुष, त्रिगुण, आत्मा, अध्यात्मवाद, विवेक आदि साङ्ख्यकारिकामा विस्तारपूर्वक विवेचना गरिएको छ

(साङ्ख्यकारिका, सन् १९७० पृ. २१) । यसमा मनुष्यचेतना, आत्मा र यसको शुद्धिका विषयमा चर्चा गरिएको छ ।

योगसूत्र पूर्वीय अध्यात्मवादको चर्चा गरिएको अर्को ग्रन्थ हो र यसमा पतञ्जलिले आत्माको साथै एकीभाव, आत्मसाक्षात्कारको उपाय, मोक्षको प्राप्तिका लागि योगको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुने कुरा जनाएका छन् । प्रस्तुत ग्रन्थ अध्यात्मवाद, मनोविज्ञान, योगसिद्धान्तमा आधारित छ । योगको परिभाषा, अष्टाङ्ग योग, चित्तप्रसादन, क्षिप्त, मूढ, विक्षिप्त एवं एकाग्रताका बारेमा चर्चा गरिएको छ (पतञ्जलि, सन् २०००, पृ. ४९) । योगसूत्रमा मनका विभिन्न प्रकारका वर्णन गर्दै यसबाट अध्यात्मवादका आधारभूत पक्षलाई बुझ्न मद्दत पुग्छ भनिएको छ । अध्यात्मिकताको सैद्धान्तिक विमर्श गरेपछि यसअन्तर्गतका चेतना, मोक्ष र उदात्तदाजस्ता विश्लेषणका आधार तथा सूचकहरू थाहा लाग्छन् । तिनीहरूको विवेचना यसप्रकार गरिएको छ ।

३.२ भौतिकवाद

भौतिकवाद विज्ञानको मूल अवधारणा, सिद्धान्त तथा नियममा विश्वास गर्ने दर्शन हो र यस दर्शनमा भौतिक तथ्य, उपकरण तथा तथ्यको मूल्याङ्कन गरिन्छ । भौतिकवादका अनुयायीहरूले यसलाई विज्ञानको एक शाखाका रूपमा मानेका छन् । तर्क, तथ्य र प्रमाणमा विश्वास गर्ने भौतिकवादका विविध हाँगामध्ये कार्ल मार्क्सको ऐतिहासिक भौतिकवाद एक हो । यसको उदय हुनुभन्दा पहिला पनि भौतिकवादी विचारकहरूको अस्तित्व देखिन्छ । यसर्थ कार्ल मार्क्स र फ्रेडरिक एङ्गल्सद्वारा विकसित ऐतिहासिक भौतिकवादभन्दा पहिले पनि प्राचीन भौतिकवाद, मध्ययुगीन भौतिकवाद, पुनर्जागरणकालीन भौतिकवाद, प्रबोधन भौतिकवाद, फ्रान्सेली भौतिकवादजस्ता चिन्तन अस्तित्वमा देखिन्छन् । माथि उल्लिखित प्रारम्भिक अवस्थाका भौतिकवादी विचारले मार्क्स र एङ्गल्सको ऐतिहासिक भौतिकवादको विकासलाई प्रश्रय दिन्छ ।

द जर्मन आइडियोलजी नामक ग्रन्थमा कार्ल मार्क्स र फ्रेडरिक एङ्गेल्सले ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धान्तलाई व्याख्या गर्दै व्यक्तिगत तथा सामाजिक इतिहासको रूपान्तरणको विश्लेषण गरेका छन् (मार्क्स र एङ्गेल्स, सन् १९३२, पृ. ४७) । यहाँ समाजको रचनापछाडि भौतिक कारणको प्रमुखता रहेको हुन्छ भन्ने निष्कर्ष पाइन्छ । दास क्यापिटल नामक अर्को ग्रन्थमा कार्ल मार्क्सले उत्पादनप्रक्रियाका बारेमा चर्चा गरेका छन् । यस पुस्तकमा पुँजीवादको पनि व्याख्या गरिनाका साथै व्यापार तथा सामाजिक सिद्धान्तको विषयमा पनि बहस गरिएको छ (मार्क्स, सन् १८७६, पृ. ८६) । यसमा अभिव्यक्त विचारले विश्वभरको आर्थिक सिद्धान्तलाई आकार दिन्छ । द पोभर्टी अफ फिलोसफीमा कार्ल मार्क्सले भौतिकवादको परिभाषा गरेका छन् यस पुस्तकमा पुँजीवादको असफलतालाई उत्पादन व्यवस्थाको अपर्याप्तताको कारण भनिएको छ (मार्क्स, सन् १८४७, पृ. ९९) । यहाँ मार्क्सले गरिबी र असमानताको समाधानका रूपमा पारस्परिकता र साना सम्पत्तिको स्वामित्वको व्याख्या गरेका छन् ।

सोसलियजम: युटोपियन एन्ड साइन्टिफिक नामक पुस्तकमा फ्रेडरिक एङ्गेल्सले समाजवाद इतिहास र यसको विकासको वर्णन गरेका छन् । यसमा उनले सामाजिक तथा राजनीतिक प्रणालीको विकासमा भौतिक तथा सामाजिक कारणको विश्लेषण गरेका छन् (एङ्गेल्स, सन् १८८०, पृ. १३२) । उपर्युल्लिखित ऐतिहासिक भौतिकवादको सैद्धान्तिक विमर्श गरेपछि यी दुवै विचार धाराका क्रमशः अधिसंरचना, शक्तिसम्बन्ध र वर्गसङ्घर्षजस्ता नाट्यविश्लेषणका चरहरू भेटिन्छन् । अधिसंरचना ऐतिहासिक भौतिकवादमा शक्तिको उपभोग तथा वितरणका आधारमा व्याख्या गरिएको अवधारणा हो । यसअनुसार मूलतः श्रमिक, राजनीति र आर्थिक संरचनाको व्याख्या गरिन्छ । श्रमिक संरचनाअन्तर्गत समाजमा शक्तिको वितरण श्रमिकका बिचमा हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राखिन्छ । श्रमिकको अधिकार तथा शक्तिको माध्यमबाट समाजपरिवर्तनको प्रक्रिया आरम्भ हुन्छ । अर्को कुरा समाजमा शक्तिको वितरण आर्थिक संरचनाको

माध्यमबाट हुनेगर्छ । यसले समाजमा विभिन्न व्यक्तिका बिचमा सम्पत्तिको वितरणको प्रक्रियाको अवलोकन गर्छ । राजनीतिक संरचनाअन्तर्गत सत्ताको पहुँचको बारेमा अध्ययन गरिन्छ । राज्यको तहमा जनताको उच्च र न्यून पहुँचका आधारमा समाजपरिवर्तन हुने गर्छ । साहित्यमा प्रयुक्त अधिसंरचनाको अवस्थाका आधारमा कलाको ऐतिहासिक भौतिकवादी व्याख्या गर्न सकिन्छ ।

अध्यात्ममा चेतनालाई आत्माको स्वरूप मानिएको छ र यो हरेक व्यक्तिको अन्तर्यमा निहित हुन्छ । चेतना व्यक्तिको अन्तर्निहित शक्ति भएको र यही चेतनाका कारण बाह्य अन्तर्जगतको बोध गरिन्छ । हामीले हामी र हामीबाहिरको जगतलाई बुझ्ने क्षमता राखेका हुन्छौं । चेतना सत्य, आनन्द तथा शान्तिको स्रोत हो र यहाँ अध्यात्मवादमा चेतनालाई जागरुकता र संवेदनशीलताको स्रोतका रूपमा व्याख्या गरिएको छ । यो आत्माको अन्तरतहमा रहेर व्यक्तिलाई सही अनुभूति गराउन सहयोगी हुन्छ । चेतनाले सम्पूर्णता, आत्मसंयम तथा आनन्दको अवस्थामा पुऱ्याउँछ । यसले असली रूपमा प्रेम, समर्थता तथा समर्पणको भावनाको विकास गराउँछ ।

बालकृष्ण समद्वारा लिखित प्रह्लाद नाटकमा वैचारिक चेतनाको प्रयोग भएको छ । विज्ञानको चरम विकासले संसारमा सङ्कट उत्पन्न भएको चेतना यस नाटकको पात्र प्रह्लादमा देखिएको छ । भौतिक पक्षको विरोध गरेको उसले ज्ञान र विज्ञानलाई तुलना गर्दै चेतनशील प्राणी मानवमा यो कुरा विद्यमान रहनुपर्ने कुरा व्यक्त गरेको देखिन्छ :

विज्ञान कर्म हो, कर्म गर्नुपर्छ, गरिन्छ त्यो
परन्तु बुद्धिमानी हो ज्ञानी निष्काम पाउनु
उत्ति गर्दछ यो ज्ञान खालि भेद छ यत्तिमा
ज्ञान मर्दछ हाँसेर, रोई विज्ञान मर्दछ । (पृ. ५९)

प्रस्तुत नाटकमा प्रह्लाद आध्यात्मिक चेतना भएको पात्रका रूपमा देखिएको छ र ऊ मानवतावादी चेतना भएको पात्रका रूपमा पनि उभिएको छ । भौतिक वस्तुले

दिने सन्तुष्टि क्षणिक हुने र आध्यात्मिक पक्षले दिन लाभ दीर्घकालीन हुने कुरा यहाँ अभिव्यक्त भएको छ। समको ध्रुव नाटकमा सम्पूर्ण जीवात्मा ब्रह्मकै रचना रहेको चेतना यसरी व्यक्त भएको छ :

जब आई तिमीभित्र परमेश्वर पस्दछन्
नछोडि राख्न चाहन्छौं भित्रको अझ भित्र नै
फेरि बाहिर चाहन्छौं, अनि देख्छौं जताततै
नारायण सबैमा छन्-छन् नारायणमा सबै । (पृ. ३१)

संसार अध्यात्ममा अडिएको छ र ईश्वरीय तत्त्व अदृश्य रूपमा जहाँतहीं रहन्छ । सत्कर्म गर्नेलाई पमेश्वरको चाँडै नै आशीर्वाद मिल्ने कुरा यहाँ व्यक्त भएको छ । त्यो ईश्वरीय गुणलाई संरक्षण गर्ने, सम्मान गर्ने काम भक्तिभावमा लागेका भावककै हो ।

अध्यात्ममा मोक्षलाई सांसारिक बन्धनबाट मुक्तिको रूपमा परिभाषित गरिन्छ । यो आत्माको आध्यात्मिक स्वतन्त्रता तथा पूर्णताको स्थिति हो । मोक्षको अवधारणाअनुसार जब आत्मा सांसारिक बन्धन वा अज्ञानताबाट मुक्त हुन्छ तब स्वतन्त्रता, शान्तिका साथै पूर्णताको अवस्थामा पुग्छ । मोक्षप्राप्तिका लागि आत्मसमर्पण, आत्मसाक्षात्कार र आत्मज्ञानको प्राप्तिको आवश्यकता पर्दछ । यस अवस्थामा व्यक्तिले आफ्नो असली स्वरूप चिन्दछ, यथार्थलाई स्वीकार गर्दछ र खासमा जीवनको अनुभव गर्छ थाल्दछ ।

समको उ मरेकी छैन नाटकमा पात्र कान्तिको मृत्यु खासमा मृत्यु नभईकन मोक्षको तहको यात्रा हो भनी उल्लेख गरिएको छ । पूर्वीय दर्शनमा व्याख्या गरिएको आत्मा शरीरभन्दा पृथक् भएको मात्र हो । कान्तिले देहत्याग गरेकी होइन, नश्वर शरीरबाट भिन्न भएकी मात्र हो । व्यक्तिको शरीर मृत भएपछि त्यो ब्रह्मलीन हुन्छ र यहाँ मोक्षका तहमा आत्मादेखि आत्मासम्मको मिलन सम्भव भएको कुरा व्यक्त गरिएको छ । मोक्षका तहमा आत्मा अमर रहन्छ, भन्ने आध्यात्मिक दर्शनको प्रयोग भएको छ । वेदान्तदर्शनमा देह मर्छ तर आत्मा अमर रहन्छ, भन्ने

सन्दर्भलाई यस नाटकमा उल्लेख गरिएको छ (गैट्टे, पृ. ८२) । नाटकमा मोक्षप्राप्तपछि कान्ति अदृश्य भएकी छ र ऊ साँभसाँभ धुनी जलाउँछे । त्यो अग्नि अदृश्य छ र मोक्ष र उच्चताले सल्काएको धुनी अदृश्य हुनसक्छ तर निकै तेजिलो हुनेगर्छ, भन्दै समले भनेका छन् :

शिवगिरी: उ मरेकी छैन, उसको अमर आत्मालाई म भल्कली देखिरहेको छु । उ आत्म-बलिदान गरेर मकहाँ आई । ... कान्तिले के गरी ? कान्ति उ: त्यहीँ छ । त्यो हिमालको चुचुरो हेर, कान्तिले मेरो निंति भर्खर फुकेर भरभराउँदो पारेको धुनीको कति राम्रो फिलुङ्गोलाई खरानीले ढाकै आइरहेछ । त्यहीँ नित्य साँभमा कान्ति धुनी लगाउँछे, म धुनीमा रमाउँछु ! कान्ति त्यहीँ छ, तैले देखिनस् ? (सम, २०४९, पृ. ४६)

ध्रुव नाटकमा नारायण प्राप्त गरेपछि ध्रुवले आफूमा कुनै रिसराग, द्वेष, मोह, भौतिक सुखको प्राप्तिकेही नरहेको र यो संसारमा उचनीच केही नरहेर आध्यात्मिक उच्चतामा पुगेको कुरा व्यक्त गरेको छ :

म विरक्त भएदेखि मैला संसारको स्थिति,
कसैमाथि पनि छैन रिसराग कुनै अब । (पृ. ३०)

अध्यात्ममा उदात्ततालाई आध्यात्मिक गुणका रूपमा चर्चा गरिएको छ र यो गुणले त्यस्तो आत्मिक स्थितिलाई दर्साउँदा यहाँ व्यक्तिले आफूवरिपरिको समाजसँग एकात्मक भएर बाँच्ने क्षमता राख्छ । व्यक्तिको आत्म-साक्षात्कार, आत्म-संयम वा समर्पित आत्मा लिएर ऊ समाजमा बाँचेको हुन्छ । प्रह्लाद नाटकमा आध्यात्मिकवाद अनुसार नै सत्य, मानवता, अहिंसा, निस्वार्थ र आदर्शलाई समाजमा स्थापित गरेपछि मात्र समाज समुन्नत बन्दछ भन्ने भाव व्यक्त भएको छ । धार्मिक निष्ठाविनाको वैज्ञानिक विकास रुखो मात्र होइन घातक पनि हुन्छ भन्ने वैचारिकता यस नाटकमा देखिन्छ । आध्यात्मिक चेतनाले ओतप्रोत सत्यगुणी पात्रलाई उभ्याएर समले धार्मिक स्वभावको वकालत गरेका छन् (पराजुली,

पृ. १२७) । आध्यात्मवादको गुणरहस्यलाई ध्रुव नाटकमा यसरी प्रस्तुत भएको छ ।

‘आँखा आँखा यहाँ पाएँ अब नाथ म पाउँछु (पृ. ३२),
‘तिमी मनको सतहमा धर्म लिप’ । (पृ. ४८)

प्रस्तुत नाटकको कथानक र नाट्यउद्देश्य नै आध्यात्मिक वैचारिकताको सम्प्रेषण गर्नु रहेको देखिन्छ । आध्यात्मिक वैचारिकता ध्रुव नाटकमा प्रस्ट रूपमा देखिएको छ । समको अर्को नाटक *मुकुन्द इन्दिरामा* पनि उदात्तताको चित्रण भएको पाइन्छ । दुःखको बेला मात्र ईश्वरको साथ पाइन्छ भन्दै समले यसो भनेका छन् :

दुःखीको घरमा मात्र तेरो बास हुने भए ।
हे ईश्वर दया राखी मलाई अफ दुःख दे ॥ (पृ. ९६)

प्रस्तुत नाट्यांश *भागवद्गीता*को आठौँ अध्यायको २५ औँ श्लोकसँग मिल्दोजुन्दो देखिन्छ :

(विपदः सन्तु नः शाश्वत्तत्र जगद्गुरो ।
भवतो दर्शनं यस्यादपुनर्भवदर्शनम् ।)

प्रस्तुत पङ्क्तिमा हे जगद्गुरु ! ईश्वर मेरो जीवनमा सर्वदा पाइला-पाइलामा विपत्तिहरू आइरहन् किनभने खासगरी यस्तै विपत्तिमा यहाँको दर्शन प्राप्त हुन्छ । यहाँको दर्शन पाइरहँदा मलाई फेरि जन्म र मृत्युको आवागमन भइरहेको अनुभूति हुन्छ । भन्दै एउटा मोक्षयुक्त आध्यात्मिक चेतना सम्प्रेषण भएको छ । गीतादर्शनबाट प्रभावित भएर *प्रह्लाद* नाटकमा उदात्तताको प्रयोग भएको देखिन्छ । भौतिक चमत्कारभन्दा आत्मिक र उदात्त चेतनाबाट समाज समुन्नत बन्दछ भन्दै पात्र प्रह्लादले यसो भनेको छ :

‘परन्तु बुद्धिमानी जानी निष्काम पाउनु
त्यसैले भन्छन् योगी आत्मा नित्य छ
यो जगत सपना जस्तै असत्य र अनित्य छ । (पृ. १५७)

प्रह्लाद नाटकमा समले भौतिकवादको नभएर आध्यात्मवादको जित देखाएका छन् । यहाँ हिरण्यकशिपु

सँदै मर्नु र प्रह्लाद हाँसै मर्नुले पनि आध्यात्मवादको हाँसो फैलिएको देखाएर नाटककारले यसका पक्षमा पक्षपोषण गरेका छन् । समको अर्को नाटक ध्रुवका कारण भौतिक कुरामा विश्वास गर्ने रानी सुरुचिमा पनि उदात्त भावना यसरी पैदा भएको छ :

अब सारा मिली जाऔँ छोटो दिन भए पनि
शान्ति वैकुण्ठको सम्झौँ बिसौँ संसारको रण
पहिले मुख्य मानेर श्री नारायणको गुण । (पृ. ५४)

आध्यात्मिक चेतना अद्वितीय अनुभव हो र यस नाटकमा विषयवस्तु र भावका कारण यो चेतना जागृत भएको छ । नेपाली नाटकमा वेद, पुराण, उपनिषद्, दर्शन, पुराण आदि विषयका नाटकले आध्यात्मिक चेतना सम्प्रेषण गरेको देखिन्छ । नेपाली नाटकमा *ध्रुव*, *प्रह्लाद*, *उ मरेकी छैन*, *प्रेमपिण्ड*, *अग्नि*को कथा, *मायादेवीका सपना*जस्ता नाटकमा आध्यात्मिक चेतना, मोक्ष र उदात्ततायुक्त आध्यात्मिक चिन्तन परिपाक भएको देखिन्छ ।

शक्तिसंरचनाका कारण उपरीसंरचनामा रहेको वर्गले तल्लोलाई सधैं दमन गर्न चाहन्छ । परिस्थिति प्रतिकूल रहेको समयमा पनि माथिल्लो संरचनामा दम्भ र अभिमान उतिकै रहने गर्छ । नेपालका सन्दर्भमा लामो समयसम्म रहेको राजतन्त्रात्मक व्यवस्थालाई शक्तिसंरचनाको उपल्लो तह मानिन्छ । जनता आन्दोलित भएर राजतन्त्रको अन्त्यको विरोध गरे र यसको अन्त्य भयो । यद्यपि माथिको संरचना सजिलै तल ओर्लिन मान्दैन । खेम थपलियाको नाटक *नागर्जुन एक्सप्रेस*मा शक्तिसंरचनाको दम्भपूर्ण प्रस्तुति यसरी प्रयोग भएको देखिन्छ :

लडाइँका लागि त इच्छाशक्ति ठुलो कुरा हो बुवा हजुर !
जनता त केही होइन । हजुर केही गर्ने मुडमा नै हुनुहुन्न ।
हामीले लडाइँ हारेकै छैनौँ । केही समयका लागि मात्र
सम्झौता गरेको हौँ । हामी पराजित भएकै छैनौँ । आधा
जति नेपाली जनतालाई मारिदिए के फरक पर्थ्यो ?
बाँकीलाई किनेर, थर्काएर पनि ठीक पार्न सकिन्थ्यो ।
बेलामा खास केही गर्न सकिबक्सैन । (पृ. ४९)

शक्तिसम्बन्ध ऐतिहासिक भौतिकवादमा शक्तिको व्याख्या गरिएको अवधारणा हो र यसको संयोजनबाट अधिकारको प्राप्ति हुनेगर्छ । शक्तिसम्बन्धमा मूलतः हस्तक्षेप, सङ्घर्ष र सहयोगको आवश्यकता रहन्छ । यहाँ विशेष व्यक्ति, समूह वा संस्थाको हस्तक्षेपको अपेक्षा गरिन्छ र परस्पर विपरीत पक्षका बिचको सङ्घर्ष र अधिकारप्राप्तिका लागि सरसहयोगको पनि आवश्यकताबोध गरिन्छ । ऐतिहासिक भौतिकवादी साहित्यमा पात्र, समाज र परिस्थितिबिचमा घटित शक्तिसम्बन्धको व्याख्या गरिन्छ ।

कृष्ण उदासीको *मान्छे माछाहरू* नाटकमा शक्तिसम्बन्धको विषयमा प्रकाश पारिएको छ । शक्तिमा हुनेले शक्तिविहीनलाई कसरी दमन गर्छ । मत्स्यन्यायजस्तै व्यवहार गर्छ र ठूला माछाले साना माछालाई निलेजस्तै सामाजिक संरचनामा बलशाली व्यक्ति वा समुदायले निर्धालाई कसरी निल्ल चाहन्छ भन्ने कुरा देखाएको छ । मानवसमाजको चरित्र माछाको जस्तै शक्तिशालीले शक्तिहीनलाई हेपेको, साधनस्रोत ठूलाले मात्र हडपेको, मानवसमाजमा बलियाले स्रोतसाधन कब्जा गरेको, निर्बलियोलाई थिचोमिचो गर्ने मूल कारण शक्तिसम्बन्ध हो भन्ने कुरा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

यिनीहरूको समाजमा कानून छैन होला, भुठो न्यायालय अत्याचारी वकिल हुँदैन होला, हाकिम, पियन, शिक्षक, प्राध्यापक, कवि, लेखक, कलाकार, किसान, मजदुर, राजा, मन्त्री, नेता केही हुँदैन होला ।
(उदासी, २०६२ पृ. ४५)

वर्गसङ्घर्ष ऐतिहासिक भौतिकवादको अर्को महत्वपूर्ण अवधारणा हो र यस धारणाअनुसार समाजमा दुई वर्गका बिच सङ्घर्ष भइरहन्छ । खासमा उच्च र निम्नवर्गका बिचमा आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक सङ्घर्ष परिरहेको हुन्छ । यहाँ आर्थिक सङ्घर्ष भन्नाले पुँजीपति वर्गसँग मजदुरकिसानको बिचको सङ्घर्षलाई बुझिन्छ । सामाजिक सङ्घर्षअन्तर्गत समाजका खास दमनमा परेका आधिकारिक वर्ग र अनधिकृतवर्गका

बिचमा द्वन्द्व परिरहन्छ । राजनीतिक सङ्घर्षअन्तर्गत विविध राजनीतिक दल वा पार्टीका बिच द्वन्द्व परिरहन्छ । सत्तासीन र सत्ताहीनका पक्षविपक्षमा निरन्तर सङ्घर्ष परिरहन्छ र साहित्यमा पात्रको उपस्थिति, किनारीकृत वर्गको उपस्थितिका सन्दर्भमा द्वन्द्वात्मक स्थिति देखापर्छ ।

ऋषिराज बरालको *उनीहरू यात्रामा छन्* (२०५५) नाटकमा वर्गसङ्घर्षको ज्वलन्त दृष्टान्त देखिन्छ । यसमा उच्च र निम्नवर्ग रहेका र माथिल्लो वर्गको प्रतिनिधित्व गाउँको अध्यक्षले गरेको देखिन्छ, भने तल्लो वर्गको प्रतिनिधित्व युद्धमा सामेल भएकी पात्र कान्छीले गरेकी छ । पछि कान्छीको बलात्कारपछि हत्या भएको र उसको लाससमेत प्रहरीले छुन नदिएपछि नाटकमा द्वन्द्वसृजना भएको छ (थपलिया, २०६७ पृ. ८६९) र फलतः प्रहरीले गाउँमा गोली चलाएको छ । गाउँमा आएर सोभा र निमुखा जनतालाई प्रहरीले ज्यादती गरेको छ । जनताले प्रहरीको अत्याचारको प्रतिकार गर्दा अध्यक्ष सोभा गाउँलेको बर्खिलापमा लागेर प्रहरीको भरणपोषण गरेको छ । यतिकैमा प्रहरीले गोली चलाएर निहत्था जनताको हत्या गरिदिएको छ । त्यसको प्रक्रियामा आक्रोशित भएर पात्र बुढीआमाले यसरी आक्रोश पोखेकी छन् :

हाँस्, कुकुरहरू हो । हाँस्, धीत मरुञ्जेल हाँस् । कति दिन हाँस्छौ हास् । जसरी यिनीहरूको रगत बगाएका छौ, यसैगरी तिमीहरूको पनि बग्छ । दुईजना माछौं, चारजना तयार हुन्छन् ।

खेम थपलियाको *युद्ध र शान्ति* नाटकसङ्ग्रहभित्र 'धराप' शीर्षकको नाटकमा वर्गसङ्घर्ष र द्वन्द्वात्मक भौतिकवादको आदर्शलाई लिएर हिँडेका योद्धाहरूले जस्तोसुकै सङ्कटपूर्ण अवस्थामा पनि आफ्नो आदर्शलाई भुल्दैनन् र भुल्लुहुँदैन भन्ने धारणा नाटककारले यसरी व्यक्त गरेका छन् ।

...हाम्रो समाजमा दुई किसिमका वर्ग रहेका छन् । एउटा गरिखाने वर्ग र अर्को बसिखाने वर्ग । यो वर्गका बिचमा सभ्यताका प्रारम्भदेखि नै द्वन्द्व रहँदै आएको छ । मेरो वर्ग गरिखाने वर्ग...तर तपाईंको के हो ? (पृ. ६९)

भूपि शेरचनले *परिवर्तन* नाटकमा वर्गसङ्घर्षको कुरा उठाएका छन्। सामन्तवर्गले तल्लोवर्गका किशोरीहरूलाई यौनदासी बनाएको प्रसङ्ग यस नाटकमा उठाइएको छ। प्रस्तुत नाटकमा मजदुर स्त्रीपात्र चन्दाले भोग्नुपरेको विकराल अवस्था सामाजिक संरचनाभित्र वर्गीय पीडा हो। कोठीमा बेचिनुपर्ने, यौनदासी बन्नुपर्ने र जसलाई विश्वास गर्‍यो उसैबाट धोकाधडी भोग्नुपर्ने परिस्थिमा गुञ्जिएकी पात्र चन्दालाई नाटकको अन्त्यमा सर्वहारा वर्गको जितको दृष्टान्तको रूपमा प्रयोग गरिएको छ :

एक दिन त्यो दिन आउनेछ जब तपाईंजस्ता मजदुरका हातमा राज्यसत्ता हुनेछ। जब तपाईंहरूको देशको मुटु भनिनुहुनेछ। त्यो अब टाढा छैन। नेपालमा बसीबसी खाने ठुलाठालुहरूको होइन मेहनत गर्ने खेताला, गोठाला, ढाक्रे र अन्य श्रमजिवीको इज्जत हुनेछ। त्यस शुभघडीको प्रतीक्षामा बिदा, जब समाजमा साधनहीन र साधनवान् दुई वर्ग रहनेछैन। जब देशको जनवादीकरण हुनेछ, लालधरतीको सृजन हुनेछ। (शर्मा, २०६६ पृ. १३)

राज्यको उपरीसंरचनामा सर्वहारा वर्ग मारमा पर्छन्। यस्तै मारमा परेर सहीद बनेका लेखक कृष्ण सेन 'इच्छुक' हुन्। उनको सहादतपछि उनलाई नायक बनाएर नन्दलाल आचार्यले *युग उचाल्ने अक्षरकर्मीको अवसान* नाटक लेखेका छन्। वर्गसङ्घर्षका क्रममा लेखकको मृत्यु हुन्छ। खासमा नेपाली पुलिस प्रशासनले महेन्द्र पुलिस क्लबमा इच्छुकलाई दिएको यातना, गरिएको पाशविक व्यवहार, उनीमाथि लादिएको बर्बर यातनालाई विषय बनाएर यो नाटक लेखिएको छ। यसै सन्दर्भमा नाटककारले बन्दी १ पात्रमार्फत यसो भनेका छन्।

याद राख। सर्वहारावादी क्रान्तिकारीहरूले ठुलो गल्ती गरेनन् भने प्रतिक्रियावादीहरूसँग साधन र स्रोत जतिसुकै भए पनि क्रान्तिकारिहरूको विजयलाई कसैले पनि रोक्न सक्दैन। (आचार्य, २०६७, पृ. ६२)

आधुनिक नेपाली नाटकपरम्परामा परिष्कारवादी युगमा अधिक आध्यात्मिक नाटक लेखिएका छन् भने पछिल्लो समयमा सामाजिक यथार्थको चित्रण र समाज चेतनशील बन्ने क्रममा नेपाली नाटकमा ऐतिहासिक भौतिकवादी नाटक लेखिएका छन्। राजनीतिक रूपमा सचेतता र समाजमा वर्गीयताको विकास भएपछि नेपालमा यस प्रकृतिका प्रगतिवादी नाटक लेखिएका हुन्। समाजको विकासको क्रममा व्यक्ति समाजबाट एकिल्लैदै गएपछि, राजनीतिक, नैतिक तथा प्रशासनिक अकर्मन्यताले सृजना भएपछि भौतिकवादी नाटकको सृजना हुन पुगेको छ। आधुनिक नेपाली नाटकको इतिहासमा धार्मिकदेखि भौतिकवादी नाटक देखिएका छन्।

४. निष्कर्ष

नाटकलेखन गतिशील हुनेभएकाले समयक्रममा विचार परिवर्तन भइरहन्छन्। नाटकमा पुराना विचार क्रमशः विस्मृतिमा जान्छन् भने नयाँ अस्तित्वमा देखिन्छन्। साहित्यले समाजपरिवर्तनमा भूमिकानिर्वाह गर्ने भएकाले नाटकमा विचारधारात्मक पक्ष मुख्य हुनेगर्दछ नाटकमा वैचारिकता विवेच्य विषय हो त्यसैले नेपाली नाटकमा वैचारिक परिवर्तनको निरन्तरता देखिन्छ। समाजमा धार्मिक व्यक्तिको बहुलता हुँदा आध्यात्मिक नाटकहरू ज्यादा लेखिन्छन्। आधुनिक नेपाली नाटकको प्रारम्भिक चरणमा आध्यात्मिक नाटक बढी लेखिएका छन्। नेपाली नाटक यथार्थवादी चरणमा प्रवेश गरेदेखि नै सामाजिक यथार्थवादी नाटक लेखिने क्रम आरम्भ भएको देखिन्छ। ऐतिहासिक भौतिकवादी नाटकहरूले आधुनिक नेपालको राजनीतिक, सामाजिक र आर्थिक परिदृश्यलाई उजागर गरेका छन्। उनले ऐतिहासिक यथार्थवादी नाटकका माध्यमबाट समाजमा वर्गभेद, अधिकारको अभाव, न्यायको अभाव र त्यसको परिपूर्तिको सन्देश प्रस्तुत गरेका छन्। आध्यात्मिक नाटकमा भने मानवताको अभिवृद्धि, प्रेम, धर्म र सद्भावको महत्त्वलाई समाजमा स्थापित गराउने प्रयास भएको देखिन्छ। राजनीतिक रूपमा शासकहरूबाट जनतामा दमन हुने क्रम बढ्दै

जाँदा ऐतिहासिक भौतिकवादी नाटकहरू ज्यादा लेखिएका देखिन्छन् । आध्यात्मिक नाटकका सन्दर्भमा ध्रुव, प्रह्लाद, मुकुन्द इन्दिरा, उ मरेकी छैन जस्ता नाटक उल्लेख छन् भने ऐतिहासिक यथार्थवादी नाटकका सन्दर्भमा गंगालालको चिता, छेउ लागेर, परिवर्तन, मान्छे माछाहरू, उनीहरू यात्रामा छन्, युद्ध र शान्ति, युग उचाल्ने अक्षरकर्मीको अवसान आदिरहेका छन् । ऐतिहासिक यथार्थवादी नाटकमा समाजका उत्पीडित र सीमान्तकृत वर्गको जीवनमा उज्यालो ल्याउने प्रयास गरेको देखिन्छ । यी नाटकहरूले पूँजीवादी प्रणालीद्वारा स्थापित समाजिक असमानता, श्रमिक वर्गको दुर्दशा र शक्ति-सम्बन्धको उपादेयतामाथि प्रकाश पारिएको पाइन्छ । नाटकमा वर्गद्वन्द्व, शोषण र क्रान्तिका विषयवस्तु प्रस्तुत गरी त्यहाँ निमुखा पात्रको समृद्धि देखाउँदै दर्शकलाई आर्थिक असमानता र सामाजिक न्यायको खोजीका लागि कठोर रहनुपर्ने वास्तविकताको उजागर पनि गरेको देखिन्छ । राजनीतिक रूपमा सचेतता र समाजमा वर्गीयताको विकास भएपछि नेपालमा प्रगतिवादी नाटक लेखिएका छन् । नेपाली नाटकमा वैचारिक परिवर्तनको गतिशीलता देखिन्छ र यो परिवर्तन समाजको भावभूमिका टेकेर नाटकमा प्रतिस्थापित भएको देखिन्छ । नेपाली नाटकमा समाजको प्रतिकूल सङ्घर्ष, समस्या र त्यसको समाधानका उपायका विषयमा विमर्श हुने गरेकोछ । यसले पाठक-दर्शकलाई सचेत मात्र बनाएको छैन उनीहरूको सोच र चिन्तनलाई बदल्न पनि सहयोगी बनेको देखिन्छ । आधुनिक नेपाली नाटकको इतिहासमा आध्यात्मिकदेखि ऐतिहासिक भौतिकवादी चिन्तनका नाटक अस्तित्वमा रहेका छन् ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

अधिकारी, बालाकृष्ण (२०८०), 'समकालीन प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासमा वैचारिकता' प्रज्ञा उपन्यास विमर्श, काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
 आचार्य, नन्दलाल (२०६७), युग उचाल्ने अक्षरकर्मीको अवसान, काठमाडौँ : ऐरावती प्रकाशन ।

आदिशङ्कराचार्य (सन् १९७६), आत्म बोध, पुने : यसवंत प्रकाशन ।
 ईशादिनौ उपनिषद् (२०६०), गीताप्रेस : गोरखपुर ।
 उदासी, कृष्ण (२०६२), युद्ध पिरामिड, बागलुङ : धवलागिरि साहित्य प्रतिष्ठान ।
 गर्ग, प्यार (सन् २००८), अध्यात्मदर्शन विज्ञान, नई दिल्ली : नार्दन बुक सेंटर ।
 गैडे, सविता (२०६९), उ मरेकी छैन नाटकमा मिथक, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
 ढकाल, रजनी (२०७७), समकालीन नेपाली कथामा वैचारिकता, काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
 थपलिया, खेम (२०६६), नागार्जुन एक्सप्रेस, काठमाडौँ : ब्रोदर्स न्युज एजेन्सी ।
 थपलिया, खेम (२०६४), युद्ध र शान्ति, काठमाडौँ : प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र ।
 थपलिया, खेम (२०६७), 'नयाँ यथार्थपरक नाटक : प्रवृत्ति र प्राप्ति' मार्क्सवादी साहित्य र जनयुद्धको सौन्दर्य, घनश्याम ढकाल (सम्पा), काठमाडौँ : अखिल नेपाल लेखक सङ्घ ।
 थापा, अशोक (२०७३), आधुनिक नेपाली नाटकमा विसङ्गतिबोध, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
 पतञ्जलि (सन् २०००), योगसूत्र, हरिद्वार : रणधीर प्रकाशन ।
 पराजुली, सीताराम (२०७०), प्रह्लाद नाटकको कृतिपरक अध्ययन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, राराब क्याम्पस, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
 भट्ट, एस्विन (सन् १९७८), श्रीमद्भागवतगीता, केशव भारती : सार्थवहिनी संस्कृत कोश ।
 राधाकृष्णन् (सन् २०१६), भारतीय दर्शन, दिल्ली : राजपाल एन्ड सन्ज ।

- विवेकानन्द स्वामी (सन् २०१३), *मन की शक्तियां*, दिल्ली : भारतीय साहित्य ।
- शर्मा, सुकुम (२०६६), *सिर्जनाका परिधिमा भूपि शेरचन*, कीर्तिपुर : सनलाइट पब्लिकेशन ।
- श्रीमद्भगवद्गीता* (सन् १९९७), भारत : नवीनकृष्ण ब्रह्मचारी ।
- सम, बालकृष्ण (२०४५), *मुकुन्द इन्दिरा*, चौथो संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- सम, बालकृष्ण (२०४९), *उ मरेकी छैन*, दोस्रो संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- सम, बालकृष्ण (२०२१), *ध्रुव*, पाँचौं संस्क., काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- सम, बालकृष्ण (२०४७), *प्रह्लाद*, छैटौं संस्क., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- साङ्ख्यकारिका* (सन् १९७०), वाराणसी : बालकृष्ण त्रिपाठी ।
- Balme, C. (2008). *The Cambridge Introduction to Theatre Studies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bliker, A. (2019). *Drama-Theater*, London: Austin Macauley Publishers.
- Engels, F. (1880). *Socialism: Utopian and Scientific*. Retrieved from <https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/socialism-utopian-and-scientific.pdf>
- Marx, K. (1847). *The poverty of philosophy: Answer to the philosophy of poverty by M. Proudhon*. Charles H. Kerr & Company.
- Marx, K. (1867). *Das Kapital*. Verlag von Otto Meisner.
- Marx, K., & Engels, F. (1932). *The German Ideology* (R. Pascal, Trans.). International Publishers.